

Murat BOYACI
Özlem YILDIZ

Ege Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi
Bölümü, 35100 İzmir/Türkiye
e-posta: murat.boyaci@ege.edu.tr

Türkiye’de Tarımsal Yayım Sisteminde Çoğulcu Yapının Bir Görünümü

An Overview of Pluralistic Extension Structure in Turkey

Alınış (Received): 25.06.2013

Kabul tarihi (Accepted): 20.08.2013

Anahtar Sözcükler:

Tarımsal Yayım, Çoğulcu Yayım, Aktör
İlişkileri, Kurumsal Değerler

Key Words:

Agricultural extension, pluralistic
extension, actor linkages, organizational
values

ÖZET

Ekonomik, sosyal ve politik gelişmeler nedeniyle bazı ülkelerde tarımsal yayım sistemlerinde kamunun etkisinin azalmasıyla, çoğulcu ve maliyet paylaşımly yapılar oluşturulmuştur. Araştırma, Türkiye’deki çiftçi örgütleri, kamu ve özel sektör gibi farklı kurumlarda görevli 250 yayımcı ile görüşülerek yürütülmüştür. Araştırmada yayımcıların bazı kişisel özellikleri, hedef gruplar, aktörlerle işbirliği düzeyi ve algılanan bazı kurumsal değerler incelenmiştir. Kurumlara göre hedef gruplar, aktör ilişkilerinin düzeyi ve kurumsal değerler farklı bulunmuştur. Türk yayım sisteminde aktör ilişkilerinin istenen düzeyde eklemlemediği belirlenmiştir. Çalışmada çiftçilerle daha güçlü işbirliği varken, araştırma kuruluşları ile ilişkilerin zayıf olduğu belirlenmiştir. Algılanan kurumsal değerlerin ve motivasyon düzeylerinin düşüklüğü kırsal kesimde yayım önerilerini benimsenme oranının düşük kalmasına yol açmaktadır.

ABSTRACT

Due to economic, social and politic developments, by reducing public influence in agricultural extension systems, the pluralistic and cost sharing structures have been established in some countries. The research was conducted by interviewing with 250 extension workers from different institutions such as farmer organizations, public and private sectors in Turkey. Some personal characteristics, target groups, the levels of actor linkages, and some of the perceived organizational values were examined in the research. According to the institutions target groups, actor linkages and organizational values were found at different levels. Actor linkages were not articulated at the intended level in Turkish extension system. While there was stronger cooperation with farmers, linkages with research institutions were designated as poor in the study. The low levels of perceived organizational values and motivation lead to a low level adoption of extension advices in rural areas.

GİRİŞ

Dünyadaki ekonomik, teknolojik ve sosyal gelişmeler tüm sektörleri olduğu gibi tarımı da etkilemektedir. Liberalleşme eğilimleri, tarımın istihdamdaki ve ekonomideki payının oransal olarak azalması, kamunun hantallaşan yapısı ve kamu maliyesinde daralmalar gibi nedenler dünyada kamu yayım kuruluşlarının özelleştirme sürecini hızlandırmıştır. Yeni Zelanda’da başlayan yayımdaki özelleştirme süreci İngiltere, Hollanda, Avustralya, Danimarka, Portekiz ve ardından bazı Latin Amerika gibi çeşitli ülke ve bölgelerde etkili olmuştur. Her ülke kendi koşullarına

uygun modeller geliştirmeye çalışmakta, aynı ülkede farklı bölgeler ve üretim dallarında farklı modeller uygulamaya konmaktadır. Maliyet paylaşımı, çoğulcu yapı, yerelleşme, katılım, üretici örgütleri, özelleşme gibi bir takım kavramlar modelleri şekillendirmektedir (Chowa et al., 2012, Hellin, 2012, Kelly, 2012; Klerx and Leeuwis, 2009, Alroe and Kristansen, 2002; Dinar and Keynan, 2001; Rivera, 2001; Wagemans, 1995). Özetle, modellerin ve değişim çabalarının yayımda kamunun etkisini azaltmaya ve çoğulcu yapının oluşturulmasına odaklandığı söylenebilir.

Hedeflenen değişim için uygun politika ve düzenlemelerin yürürlüğe konulması gerekmektedir. Sözgelimi; Hollanda, Portekiz gibi ülkelerde yayım hizmetleri ve elemanları çiftçi örgütlerine devredilirken, tarım politikaları üretici örgütlenmesini teşvik etmiştir (Boyacı, 1996). Şili, Meksika, Nikaragua gibi ülkelerde sözleşmeli veya müteahhit firmalar tarafından yürütülmesi için devlet ulusal ve uluslar arası kaynaklardan yararlanmışlardır. Yasal düzenlemeler yapılarak, İngiltere ve Danimarka kamu yayım örgütlerinin özelleştirilmesi sonucu, çiftçiler yayım hizmetlerine ücret ödemeye başlamışlardır. Avustralya'da yayımcılar çalışmalarının projeye dayalı olarak yürütürlerken, Almanya, Fransa gibi örgütlenmenin güçlü olduğu ülkelerde çiftçi örgütleri ve/veya dernekleri yayım hizmetlerini aidat, ürün miktarı veya birim alana göre belirlenen ücretler ve/veya hizmet bedeli karşılığında yerine getirmektedirler (Anderson and Feder, 2003; Rivera, 2001).

Diğer yandan, pazar için üretimin yapıldığı birçok bölgede/ülkede tarımsal girdi üreten ve pazarlayan firmalar yayım çalışmalarını istihdam ettikleri elemanlar, yetkili bayii veya temsilcileri aracılığı ile yürütmektedirler. Sözgelimi; İtalya'da kamunun yayım çalışmalarının yürütülmesinde aktif görevi bulunmakta buna karşın, çiftçi örgütleri, özel firmalar ve özel danışmanlar yayım hizmetlerini yerine getirmektedirler (Boyacı, 1996).

Birçok gelişmekte olan ülkedeki gibi Türkiye'de de yayım çalışmaları Tarım Bakanlığı bünyesinde ve kamu hizmeti olarak yürütülmektedir. Kamunun baskın olduğu modelde yayım hizmetleri çiftçilere ücretsiz verilmektedir. Ancak, ülke genelinde il ve ilçe düzeylerinde örgütlenmiş olan Bakanlık (kamu yayım örgütü) devletin tarımla ilgili farklı işlevlerini de yerine getirmektedir. Farklı işlevler ise kamu yayım örgütlerinin bürokratik iş yükünde artışa ve çiftçi eğitim etkinliklerinin yeterince yapılamamasına yol açmaktadır (Boyacı ve Yıldız, 2011).

Türkiye tarımsal yayım konusunda ulusal, bölgesel, yerel ve proje düzeyinde farklı yayım yaklaşımlarında (*Genel Yayım, Eğitim ve Ziyaret, Proje, Ürün, Çiftçilik Sistemleri Araştırması, Katılımcı Yaklaşımlar, Maliyet Paylaşımı gibi*) önemli deneyimlere sahiptir. Dünyadaki ve Türkiye'deki gelişmeler, sorunlar ve deneyimler ışığında yayım çalışmalarının iyileştirilmesine ve çoğulcu yapının kurumsallaşmasına yönelik çeşitli girişimler yapılmaktadır. Söz konusu girişimler kamu yayım örgütünde yeni yapılanmalarla kendini göstermekte, ayrıca, danışmanlık gibi uygulamalarla özel sektöre de yetki ve sorumluluklar verilmektedir

(Çukur ve Karaturhan, 2011, Atsan ve ark., 2010, Özcatalbaş ve ark., 2010).

Bu araştırmada, kendi adına çalışanlar, kamu, özel sektör, çiftçi örgütleri (kooperatif ve ziraat odaları gibi), sözleşmeli (*Tarımsal Yayımı Geliştirme (Tar-Gel) Projelerinde 4/B kapsamında görevlendirilen*) yayımcılar karşılaştırılmıştır. Çalışmada yayımda performans artışı ve çoğulcu yapının güçlendirilmesine yönelik önerilerin geliştirilmesi hedeflenmiştir. Bu amaçla yayımcıların bazı kişisel özellikleri, hizmet verilen çiftçi sayısı, hedef çiftçi grupları, yayım etkinlikleri sırasında işbirliği yapılan aktörler, bazı mesleki ve kurumsal değerler açısından farklı kuruluşlar ve statüdeki yayımcılar incelenmiştir.

MATERYAL ve YÖNTEM

Araştırmada Türkiye'nin farklı coğrafik bölgelerinde kamu kuruluşları ve Ziraat Mühendisleri Odaları tarafından düzenlenen yayım eğitim programlarına katılan yayım elemanlarından derlenen veriler kullanılmıştır. Eğitimlere katılanların tamamı (420 kişi) kapsama alınmış ancak; çalışmaya katılmak istememe, çiftçi eğitimi ile fazla ilgili olmama gibi nedenlerle anket formunu doldurup, teslim edenlerin sayısı 250 olmuştur. Kırsal kesimde yaşayanların yaşam düzeyini yükseltmek amacı ile yetişkin eğitim çalışmaları yürüten bu katılımcılar çalışmada "yayımcı" olarak anılmışlardır. Çalışma popülasyonu değişik kurum ve statüde görev yapan yayımcılar olarak beş grup altında toplanmıştır. Anket çalışmaları 2009–2011 yılları arasında farklı bölgelerde düzenlenen yayım eğitim programları sırasında yürütülmüştür. Çalışmaya katılanların %32.3'si kamuda, %38.5'ü özel sektörde, %6.6'ü kendi adına, %8.3'i çiftçi örgütlerinde ve %14.3'si de kamuda sözleşmeli olarak görev yapmaktadır. Araştırmada yayımcıların bazı kişisel özellikleri, çalışmalarındaki hedef gruplar, diğer aktörlerle işbirliği düzeyi ile algılanan bazı kurumsal değerler sorgulanmıştır (Çizelge 1). Farklı kuruluşlarda çalışan yayımcılardan elde edilen veriler kurumların işlev ve hedefleri konusunda da bilgi sağlamaktadır.

Bazı sorularda kullanılan beşli Likert ölçeğine göre 1.00–1.99 çok zayıf; 2.00–2.99 zayıf; 3.00–3.99 orta; 4.00–4.99 iyi ve 5.00 pekiyi/mükemmel olarak tanımlanmıştır. İdari, sosyal, siyasi vb baskı ile karşılaşma durumunun sorgulanmasında kullanılan ölçek ise 1 hiç; 1.01–2.00 nadiren; 2.01–3.00 bazen; 3.01–4.00 genellikle; 4.01–5.00 daima şeklinde tanımlanmıştır. Derlenen veriler ortalamalar, yüzdeler gibi bazı tanımlayıcı istatistikler yanında, Kruskal Wallis, Khi Kare ve Güvenilirlik Testleri, Faktör ve Kümeleme Analizleri yardımı ile yorumlanmıştır.

Çizelge 1: Yayımçı sayısı ve kurumlar

Table 1: The number of extensionists and organizations

Yayımcı	Açıklama	Sayı	Yüzde
Kamu yayımcıları	İl Tarım Müdürlüklerinde 657 sayılı devlet memurları kanununa tabi elemanlar	83	32.3
Özel sektör/firma elemanları	Girdi üreten, pazarlayan, ürün işleyen, danışmanlık hizmetleri veren vb.	96	38.5
Kendi adına çalışanlar	Bayii, danışman vb.	16	6.6
Çiftçi örgütlerindeki yayımcılar	Kooperatif, ziraat odası, birlik gibi çiftçi örgütlerinde görevli	20	8.3
Sözleşmeli yayımcılar/danışmanlar	Tarımsal Yayımı Geliştirme Projesi kapsamında 657 sayılı devlet memurları kanununun sözleşmeli personel istihdamını düzenleyen 4/B maddesine göre Tarım Bakanlığı tarafından köylerde görevlendirilmeye üzere istihdam edilenler	35	14.3
	Toplam	250	100.0

Kişisel Özellikler

Yayımcıların performansında yaş, statü, eğitim düzeyi, hizmet içi eğitim (HİE) alma durumu, mesleki deneyim, köy veya kent kökenli olma gibi özelliklerin etkili olduğu bilinmektedir (Expere, 1974). Dünya genelinde kamu yayım elemanlarının %13’ünün bayan olduğu belirtilmektedir (FAO, 1990). Görüşülen yayımcıların yaş ortalaması 36.2’dir ve %31.6’sı bayandır. Yayımcıların %46’sı kırsal kökenli ve çiftçilik deneyimine sahiptir. Yayımcıların %35.2’si evlidir. Çalışmaya katılanların %78.4’ü ziraat; geri kalanları veterinerlik, su ürünleri gibi fakültelerden mezunlardır. Yayımcıların %40.8’i mezun oldukları fakülteleri istemeyerek, seçtiklerini belirtmişlerdir. Elemanların %18 kadarı lisansüstü eğitimlidir. Mesleki deneyimleri 11 yıl civarında olan yayımcıların %40.7’si kentte diğerleri de kırsal kesimde (ilçe, belde ve köylerde) ikamet etmektedirler (Çizelge 2).

Kurumlara göre istihdam edilen elemanların cinsiyetleri anlamlıdır. Kamu yayım örgütlerinde kadın yayımcıların oranı daha yüksektir. Evlilik oranı ise sözleşmeli elemanlarda en düşüktür. Kamuda sözleşmeli yayımcılar atandıkları köyde çalışmak ve ikamet etmek zorundadır, yönetmelik gereği evlilik/eş durumu gibi nedenlerle bile başka bir yere tayinleri yapılamamaktadır.

Kendi adına ve sözleşmeli çalışanların büyük kısmının meslek öncesi yaşamları kırsal kesimde geçmiştir. Yine bu elemanlar bağlantılarının olduğu ve

tanıdıkları bölgelerde çalışmayı tercih etmektedirler. Özel firmalar da elemanlarını faaliyet gösterdikleri bölgeleri tanıyan kişilerden seçmektedir.

Kamuda görevli yayımcılarda lisansüstü eğitim alanların oranı yüksektir. Ankete katılan çiftçi örgütlerinde görevli yayımcılar arasında lisansüstü eğitilmiş olanlara rastlanmamıştır (Çizelge 2).

İkamet edilen yerin kırsal kesimle iç içe olması sorunları yakından görebilmek ve kısa sürede müdahale edebilmek için önemlidir. Bu nedenle, sözleşmeli yayımcılar (proje koşullarından biri olarak) çalıştıkları kırsal kesimde ikamet etmektedirler. Kendi adına çalışanlar ise kentte yaşayıp, yayım etkinlikleri için kırsal kesime gidip gelmektedirler.

Kendi adına ve sözleşmeli olarak görev yapan yayımcıların yaklaşık %70’i meslek öncesi kırsal kesimde yaşamışlardır. Göreve ilk başladığında yöreyi ekolojik, sosyolojik ve ekonomik yönlerden tanıyarak çalışmaları için olumlu bir etkidir.

Özel firmalar genellikle istihdam politikası olarak yöre insanlarından çalışanlarını seçmektedirler. Kendi adına çalışanlar da doğup büyüdükleri ve ailelerinin yaşadığı yörelerde bayilik, danışmanlık gibi işler yapmaktadırlar. Böylece, sahip oldukları tarımsal işletmelerin faaliyetlerini de yürütebilmektedirler.

Yönetmelik gereği sözleşmeli elemanlarda görev yaptıkları köylerde ikamet ederek, tarıma katkı yapma zorunluluğu vardır. Bu nedenle araştırmada kırsal kesimde en çok ikamet eden grup olarak kamudaki sözleşmeli yayımcılar belirlenmiştir.

Çizelge 2: Kurumlara göre yayımcıların bazı kişisel özellikleri
 Table 2: Some personnel characteristics of the extensionists according to the organizations

Kişisel özellikler	Gruplar	Kamu		Özel		Kendi adına		Kooperatif / oda		Sözleşmeli		Ortalama	
		Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Yaş ortalaması		38,3		36,2		34,6		35,3		34,2		36,4	
Meslek öncesi yaşamın geçtiği yer	Kent	49	59,0	41	43,2	11	68,8	10	50	24	68,6	135	54
	Kırsal	34	41,0	54	56,8	5	31,3	10	50	11	31,4	115	46
Meslek	Z.mühendisi	65	78,3	74	77,9	11	68,8	16	80	29	82,9	196	78,4
	Diğer	18	21,7	21	22,1	5	31,3	4	20	6	17,1	54	21,6
Fakülteyi tercih şekli	İstemeden	34	41,0	35	36,8	7	43,7	7	35	19	54,3	102	40,8
	İsteyerek	49	59,1	60	63,2	9	56,3	13	65	16	45,7	148	59,2
Mesleki deneyim (yıl)		12,7		10,9		9,3		9,7		7,7		10,8	

Kuruluşlara göre yayımcıların bazı kişisel özelliklerinin karşılaştırılması, Khi Kare Testi

Değişken	Grup	Kamu		Özel		Kendi adına		Kooperatif / oda		Sözleşmeli		Ortalama		Khi Kare değeri	Serbestlik derecesi	P değeri
		Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde			
Cinsiyet	Kadın	37	44,6	27	28,1	5	31,5	4	20,0	6	17,1	79	31,6	11.635**	4	.020
	Erkek	46	55,6	69	71,9	11	68,8	16	80,0	29	82,9	171	68,4			
Medeni durum	Bekâr	22	26,5	36	37,5	3	18,8	3	15,0	24	68,6	88	35,2	25.537***	4	.000
	Evli	61	73,5	60	62,5	13	81,3	17	85,0	11	31,4	162	64,8			
Meslek öncesi yaşadığı yer	Köy	49	59,0	41	42,7	11	68,8	10	50,0	24	68,6	135	54,0	10.297**	4	.036
	Kent	34	41,0	55	57,3	5	31,3	10	50,0	11	31,4	115	46,0			
Lisansüstü eğitim	Yok	64	77,1	75	78,1	14	87,5	20	100,0	31	88,6	204	81,6	7.901*	4	.095
	Var	19	22,9	21	21,9	2	12,5	0	0,0	4	11,4	46	18,4			
Yöreji daha önce tanıma	Hayır	38	45,8	27	28,1	2	12,5	7	35,0	17	48,6	91	36,4	12.201**	4	.016
	Evet	45	54,2	69	71,9	14	87,5	13	65,0	18	51,4	159	63,9			
İlkamet edilen yer	Kırsal	44	58,7	48	51,6	6	40,0	10	52,6	32	94,1	140	59,3	22.036***	4	.000
	Kent	31	41,3	45	48,4	9	60,0	9	47,4	2	5,9	96	40,7			

Önem düzeyi *** $\alpha < 0,01$; ** $\alpha < 0,05$; * $\alpha < 0,10$

Yayım Etkinlikleri

Bir yayımcı geliştirmekte olan ülkelerde 3000-8000, gelişmiş ülkelerde 400’den daha az sayıdaki çiftçiye hizmet vermektedir (Feder et al., 1999, Swanson et al., 1989). Çalışmada bir yayımcının ortalama 1203 çiftçiye hizmet verdiği hesaplanmıştır. Yayımcı başına en çok çiftçinin düştüğü kurum ziraat odaları, kooperatif ve çiftçi birlikleri olup, bir yayım elemanı ortalama 3644 çiftçiye hizmet vermektedir. Bu kurumlarda görevli yayımcılar çiftçi eğitimi yanında bürokratik işleri de yoğun olarak yerine getirmektedirler. Kendi adına çalışan bir yayımcı ise ortalama 302 çiftçiye hizmet vermektedir.

Hizmet verilen çiftçilerin ortalama eğitim süreleri altı yılı aşmaktadır. Kendi adlarına çalışanların hedef grupları yedi yıldan fazla eğitimlidir. Yayım çalışmalarındaki hedef kitlenin zaman içerisinde büyük çiftçilerden küçük çiftçilere doğru yöneldiği, ayrıca kadın çiftçilerin ve genç çiftçilerin yayım çalışmalarında daha fazla yer almaya başladığı görülmektedir (Boyacı and Yıldız, 2011). Yayım çalışmalarının %18’i büyük; %35.5’i orta büyük; %41.9’u küçük; %5.2’si de yoksul ve kadın çiftçilere

yöneliktir. Hizmet verilen çiftçilerin %43.4’ü 40 yaş ve daha genç; %49.3’ü 41–60 yaş arasında; %7.3’ü de 61 yaş ve üzerindedir. Yayım çalışmalarında hedef işletmelerin %57.1’i sadece bitkisel üretim yapmaktadır. Görüşülen yayımcılara göre çiftçilerin %42.8’i yayım önerilerini benimsenmektedir. Özel sektör ve kamudaki yayımcılara göre öneri benimseyen çiftçilerin oranı daha yüksektir.

Baskı (idari, sosyal, siyasi vb) ile karşılaşma elemanların motivasyonunu düşüren bir etkidir. Yayımcılar çalışmaları sırasında bazen baskı ile karşılaşmaktadırlar (Çizelge 3). Kendi adına çalışanların genellikle baskı (özellikle bürokratik süreç ve yönetmelikler sonucu) ile karşılaştıkları saptanmıştır.

Çiftçi örgütlerinde çalışanların baskı ile karşılaşma düzeyi en düşük olup, nadiren baskı ile karşılaşmaktadırlar. Çiftçi örgütlerinde görevli yayımcıların orta büyüklükteki işletmelerle, kendi adına çalışan yayımcıların ise genç ve eğitimli çiftçilerle daha çok çalıştıkları saptanmıştır. Yayımcı çiftçi oranının en yüksek olduğu kurum çiftçi örgütleridir. Kendi adına çalışan yayımcılar ise en az sayıda çiftçi ile ilgilenmektedir (Çizelge 4).

Çizelge 3: Yayım hedef grupları, önerilerin benimsenme oranı ve baskı ile karşılaşma düzeyi

Table 3: Target groups, adaptation rates of advices and facing with the pressure in extension

Hedef gruplar	Kamu	Özel	Kendi	Koop/oda	Sözleşmeli	Ortalama
Hizmet verilen çiftçilerin sayısı	718.2	858.7	302.2	3644.0	489.8	1202.6
Hizmet verilen çiftçilerin eğitim düzeyi (yıl)	6.3	6.6	7.1	6.4	5.5	6.4
Çalışmalardaki hedef çiftçi grupları						
Büyük çiftçiler (%)	14.5	22.2	10.2	22.8	19.2	17.8
Orta büyük çiftçiler (%)	32.3	38.1	35.5	45.7	25.0	35.3
Küçük çiftçiler (%)	44.7	37.6	48.2	31.5	46.4	41.7
Kadın ve yoksul çiftçiler (%)	8.5	2.1	6.1	0.0	9.4	5.2
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Hedef yaş grupları						
40 yaş ve genç çiftçiler, %	35.7	42.1	53.6	46.6	38.9	43.4
41–60 yaş grup çiftçiler (%)	51.1	46.9	46.4	48.9	53.1	49.3
61 yaş ve üzeri çiftçiler (%)	13.2	11.1	0.0	4.5	8.0	7.3
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Hizmet verilen işletme tipi						
Bitkisel üretim yapan (%)	65.7	71.5	64.1	37.1	46.9	57.1
Bitkisel ve hayvansal üretim yapan (%)	34.3	28.5	35.9	62.9	53.1	42.9
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Önerilerin benimsenme oranı (%)	51.6	54.1	36.3	38.9	32.8	42.8
Çalışmalarında baskı ile karşılaşma düzeyi	2.8	3.0	3.2	2.0	3.0	2.8

Çizelge 4: Kurumlar ve bazı yayım göstergeleri, Kruskal Wallis Test

Table 4: Organizations and some extension indicators, Kruskal Wallis Test

Değişkenler	Kurum	Sayı	Sıra ortalaması	Khi kare değeri	Serbestlik derecesi	P değeri
Bir yılda hizmet verilen çiftçi sayısı	Kamu	68	97.29	15.056***	4	.000
	Özel	64	86.61			
	Kendi adına	8	56.38			
	Kooperatif, Ziraat odası vb	15	138.33			
	Sözleşmeli	35	98.86			
	Toplam	190				
Hizmet verilen çiftçilerin eğitim süresi	Kamu	76	100.59	17.517***	4	.002
	Özel	81	119.52			
	Kendi adına	12	154.33			
	Kooperatif, Ziraat odası vb	17	119.79			
	Sözleşmeli	34	91.04			
	Toplam	220				
Hizmet verilen orta büyük işletmeler	Kamu	69	100.78	20.278***	4	.000
	Özel	82	115.30			
	Kendi adına	10	111.65			
	Kooperatif, Ziraat odası vb	16	151.25			
	Sözleşmeli	35	75.23			
	Toplam	212				
Hizmet verilen 40 yaş ve daha genç çiftçiler	Kamu	69	90.22	9.775**	4	.044
	Özel	82	110.52			
	Kendi adına	12	135.08			
	Kooperatif, Ziraat odası vb	16	123.25			
	Sözleşmeli	29	98.45			
	Toplam	208				
Hizmet verilen 61 ve üzeri yaş grubundaki çiftçiler	Kamu	59	93.42	12.704**	4	.013
	Özel	64	91.20			
	Kendi adına	6	58.11			
	Kooperatif, Ziraat odası vb	13	50.04			
	Sözleşmeli	29	93.22			
	Toplam	171				
Önerileri benimseyen çiftçilerin oranı	Kamu	74	122.39	20.826***	4	.000
	Özel	88	127.20			
	Kendi adına	12	89.04			
	Kooperatif, Ziraat odası vb	16	91.31			
	Sözleşmeli	35	75.59			
	Toplam	225				
Sosyal, idari, sosyal baskı ile karşılaşma düzeyi	Kamu	81	120.65	12.254**	4	.016
	Özel	92	127.89			
	Kendi adına	16	147.91			
	Kooperatif, Ziraat odası vb	20	75.63			
	Sözleşmeli	35	127.77			
	Toplam	244				

Önem düzeyi *** $\alpha < 0.01$; ** $\alpha < 0.05$

Diğer Aktörlerle İşbirliği

Karmaşıklaşan tarımsal ve ekonomik yapı farklı aktörlerle işbirliğini zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle aktörlerle ilişkilerin eklenmesi sistemin bir bütün olarak hareket etmesine ve başarısına yol açacaktır. Aktörler arasındaki ilişkiler/işbirliği orta düzeyde olup, sinerjik bir yapının yeterince kurulamadığı gözlenmiştir. Kurumların kendi öncelikleri ve rekabet endişeleri nedeni ile çiftçiler dışındaki aktörlerle ilişkileri zayıf ve/veya orta düzeydedir. Tarımın sürdürülebilirliği ve uluslararası rekabet düşünüldüğünde aktörler arasında birbirini tamamlayan ilişkiler kurulmalıdır. Yerel öncelik ve koşulların dikkate alınması için çiftçi ve

örgütleri ile güçlü ilişkiler kurulmalıdır. Bu nedenle bazı ülkelerde aktörlerin düzenli biraraya gelmesiyle kırsal önceliklerin ve etkinliklerin belirlendiği bölgesel/yerel konseyler kurulmuştur (Boyacı, 2001).

Çiftçi örgütlerindeki yayımcıların diğer aktörlerle daha çok işbirliği yaptığı görülmektedir. Buna karşın, kooperatif, ziraat odası gibi kuruluşlardaki yayımcıların birbirleri ile ve diğer çiftçi örgütleri ile işbirliğinin orta düzeyde kalması yatay ve dikey örgütlenme açısından olumsuz görülmektedir. Coğrafi uzaklıklar veya üretim faaliyetlerindeki farklılıklar, rekabet veya birbirinin desteğine gerek duymamak gibi nedenler sonuçta etkilidir (Çizelge 5).

Çizelge 5: Çalışmalar sırasında diğer aktörlerle işbirliği ve uyum düzeyleri

Table 5: Competency and collaboration levels with the other actors during the activities

İşbirliği	Kamu	Özel	Kendi	Koop/oda	Sözleşmeli	Ortalama
Üretici ile işbirliği	4.2	4.3	3.9	4.1	4.0	4.1
Çalışmaların köye yönelik olması	3.6	3.7	3.5	4.2	3.1	3.6
Tarım politikalarına uyum	3.4	3.3	3.1	3.8	2.7	3.3
Özel sektörle işbirliği	3.1	3.3	2.9	3.6	2.2	3.0
Kooperatif, ziraat oda vb ile işbirliği	3.5	2.8	2.4	3.5	2.5	2.9
Araştırma ile işbirliği	3.2	2.8	2.3	3.0	2.4	2.8
Ortalama	3.5	3.4	3.0	3.7	2.8	3.3

En sık işbirliği yapılan aktör, üreticilerdir. Diğer aktörlerle en çok işbirliği yapan kurum ise çiftçi örgütleridir. Sistemde en az işbirliği/ilişki kurulan aktör araştırmadır. Aktör ilişkilerinin en zayıf olduğu kurum ise kamuda sözleşmeli yayımcılardır.

Çiftçilerle işbirliği düzeyi ve çalışmaların köye yönelik olması, son yıllardaki tarımsal desteklemeler nedeni ile de tarım politikalarına uyum düzeyi çiftçi örgütlerinde yüksektir.

İnovasyonun kalkınma ve uluslar arası rekabette belirleyici rol üstlenmesine karşın, yayımcıların araştırma ile ilişkileri zayıftır. Tarımsal araştırma kuruluşlarının ağırlıklı olarak Tarım Bakanlığı bünyesinde yer alması sonucu kamu yayımcılarının araştırma ile ilişkileri daha iyidir. Sözleşmeli, kendi adına çalışan ve

özel sektördeki yayımcılar araştırma ile zayıf ilişkilere sahiptirler.

Kullanılan veriler güvenilir (*Güvenilirlik testi 6 items ve Alpha: .7791*) bulunmuştur. Faktör ve kümeleme analizleri yapılarak, aktörler gruplandırılmıştır. Kümeleme sonrası aktörler *köy içindeki* ve *köy dışındaki* olarak iki grupta toplanmıştır (Çizelge 6). Oluşturulan köy içi ve köy dışı aktör grupları itibari ile diğer aktörlerle en çok işbirliği yapan kurum çiftçi örgütleridir. Son yıllarda çiftçi örgütlerinde ziraat mühendisi, veteriner hekim gibi elemanların istihdamı, girdi temini ve pazarlama gibi konularındaki faaliyetleri artmıştır. Köyde çalışıp, ikamet etmesine karşın, sözleşmeli yayımcıların her iki grupta da ilişki düzeyi en düşüktür (Çizelge 7).

Çizelge 6: Aktör ilişkileri, Faktör ve Kümeleme Analizleri

Table 6: Actor linkages, Factor and Cluster Analysis

KMO örnekleme uygunluğu ölçütü	Bartlett's Test (Khi Kare)	Serbestlik derecesi	P değeri
.800	365.381***	15	.000
Faktör	Faktör 1	Faktör 2	
Değişkenler	Üretici ile işbirliği, Çalışmaların köye	Tarım politikalarına uyum, Özel sektörle işbirliği,	
Kümeleme	Köy içindeki aktörler	Köy dışındaki aktörler	
Kümeleme değişkenleri	Çalışmaların köye yönelik olması, özel sektörle işbirliği		
	Grup1	Grup 2	
Kümeleme grupları	Sayı	Yüzde	Yüzde
	99	40.6	145
			59.4

Önem düzeyi *** $\alpha < 0.01$

Çizelge 7: Aktör ilişkileri, Kruskal Wallis Test

Table 7: Actor linkages, Kruskal Wallis Test

Değişkenler	Kurum	Sayı	Sıra ortalaması	Khi kare değeri	Serbestlik derecesi	P değeri
Çalışmalarda köydeki aktörlerle işbirliği	Kamu	83	121.16	18.822***	4	.001
	Özel	92	131.46			
	Kendi adına	16	116.59			
	Kooperatif, Ziraat odası vb	20	165.25			
	Sözleşmeli	35	87.43			
	Toplam	246				
Çalışmalarda köy dışındaki aktörlerle işbirliği	Kamu	83	128.01	22.847***	4	.000
	Özel	96	137.34			
	Kendi adına	16	117.69			
	Kooperatif, Ziraat odası vb	20	151.02			
	Sözleşmeli	35	76.02			
	Toplam	250				

Önem düzeyi *** $\alpha < 0.01$

Algılanan Bazı Kurumsal Değerler

Yayım çalışmalarında başarı için bazı kurumsal değerlerin ve kişisel motivasyonun önemi açıktır. İşinden memnun olmaları, motive edilmeleri kişilerin verimliliğini etkilemektedir. İşten hoşnutluk ve motivasyon; başarı, kabul görme, işin özelliği, yetki sorumluluk, terfi gibi faktörlerin yanında örgüt politikası, çalışma koşulları, ücret, iş arkadaşları ile ilişkiler ve güven duyma gibi unsurların da etkili olduğu belirtilmektedir (Cole, 1993). Araştırmada yayımcıların motivasyonlarının ve

ücretlerinin düşük olmasına rağmen, işlerini severek yaptıkları ve işlerine hevesle gittikleri görülmektedir. Yayım çalışmalarının hedef kitlesi olan çiftçilerin kurumlara güveni orta düzeydedir. Günümüzde daha fazla uzmanlık gerektiren tarımsal üretime karşın, kurumlardaki işbölümü ise yeterli değildir. Özellikle kurumların ekonomik yetersizlikleri istihdam politikalarını olumsuz etkilemektedir. Yayım çalışmalarında gerek duyulan teknik, ekipman, eleman ve finansal destekler tatmin edici değildir (Çizelge 8).

Çizelge 8: Bazı mesleki ve kurumsal değerler

Table 8: Some occupational and organizational values

Kurumsal ve mesleki değerler	Kamu	Özel	Kendi	Koop/oda	Sözleşmeli	Ortalama
İşini sevme	4.0	4.2	4.1	4.1	3.6	4.0
Üreticilerin kuruma güveni	3.6	3.8	3.5	4.0	2.9	3.6
Kurumda işbölümünün varlığı	3.2	3.4	3.6	3.0	2.3	3.1
Bireysel başarıya değer verilmesi	3.2	3.2	3.3	3.3	2.5	3.1
Teknik, ekipman, eleman vb. desteği	3.2	3.4	2.8	3.1	1.9	2.9
Uygun ücret alma	3.3	2.9	2.9	3.0	2.3	2.9
Ortalama	3.4	3.5	3.4	3.4	2.6	3.3

Bulgulara göre bazı kurumsal değerler yayımcıları motive etmekten uzaktır. Bu durum yayımda başarı ölçütü olan yeniliklerin/önerilerin benimsenme düzeyini düşüren (yayımcılara göre çiftçilerin %42.8'i benimsemektedir) nedenlerden sayılabilir.

Mesleki ve kurumsal değerler bakımından kurumlara göre farklılıklar mevcuttur. Kendi adına çalışan yayımcılarda işlerini severek yapanların oranı daha fazladır. Sözleşmeli yayımcıların işlerinden pek memnun olmadıkları görülmektedir. Sözleşmeli yayımcıların ücretlerinin düşüklüğü, sürekli olarak köyde yaşamaları ve buradan başka yere tayinlerinin yapılamaması umutsuzluğa yol açmaktadır. Yayımcılara göre üreticiler en çok çiftçi örgütlerine güven duymaktadırlar. Kendi adına ve özel sektörde çalışanlarda iş bölümünün ve yeteneklere göre görev paylaşımının daha yaygın olduğu saptanmıştır. Özellikle de,

konu uzmanlarını istihdam etmeleri sonuçta etkilidir.

Yayım kurumlarına bakıldığında bireysel başarıya en çok değer kendi adına çalışanlar tarafından verilmektedir. Bu değer, gelir artışı şeklinde görülmektedir. Sözleşmeli yayımcılarda ise bireysel çabalara pek önem verilmediği inancı hâkimdir.

Özel sektörde yayım çalışmaları sırasında ekipman, eleman vb yönden daha çok destek verilmektedir. Özel sektörde rekabet ve hedef grupların beklentilerini karşılamak gibi nedenlerle bu desteklerin sağlanması kaçınılmazdır.

Yapılan işe uygun ücret almak ekonomik tatmin ve motivasyon için oldukça önemlidir. Kamuda yayımcılarında yaptıkları işe uygun ücret aldıklarına inanların oranı yüksektir. Buna karşın, kamuda sözleşmeli yayımcılarda uygun ücret aldıklarına inanların oranı en düşüktür (Çizelge 9).

Çizelge 9: Yayımcılar ve bazı kurumsal değerler, Kruskal Wallis Test

Table 9: Extensionists and some organizational values, Kruskal Wallis Test

Değişkenler	Kurum	Sayı	Sıra ortalaması	Khi kare değeri	Serbestlik derecesi	P değeri
İşini sevme	Kamu	78	125.39	10.214**	4	.037
	Özel	93	122.09			
	Kendi adına	16	146.88			
	Kooperatif, Ziraat odası vb	19	130.00			
	Sözleşmeli	35	91.60			
	Toplam	241				
Üreticilerin kuruma güven duyma düzeyi	Kamu	83	124.31	23.944***	4	.000
	Özel	96	139.03			
	Kendi adına	16	121.44			
	Kooperatif, Ziraat odası vb	20	152.65			
	Sözleşmeli	35	77.56			
	Toplam	250				
Kurumda yeteneklere göre iş bölümünün varlığı	Kamu	83	123.88	22.447***	4	.000
	Özel	89	135.15			
	Kendi	16	151.34			
	Kooperatif, Ziraat odası vb	20	112.25			
	Sözleşmeli	35	76.26			
	Toplam	243				
Bireysel başarıya değer verilmesi	Kamu	82	127.88	9.151*	4	.057
	Özel	90	126.22			
	Kendi adına	16	132.19			
	Kooperatif, Ziraat odası vb	20	126.93			
	Sözleşmeli	35	89.90			
	Toplam	243				
Çalışmalarda ekipman, eleman vb destek düzeyi	Kamu	83	129.61	34.112**	4	.000
	Özel	91	141.93			
	Kendi adına	16	104.38			
	Kooperatif, Ziraat odası vb	20	126.95			
	Sözleşmeli	35	64.36			
	Toplam	245				
Yapılan işe uygun ücret aldığına olan inanç	Kamu	78	140.94	15.307***	4	.004
	Özel	93	114.95			
	Kendi adına	16	125.91			
	Kooperatif, Ziraat odası vb	19	123.66			
	Sözleşmeli	35	88.96			
	Toplam	241				

Önem düzeyi *** $\alpha < 0.01$; ** $\alpha < 0.05$; * $\alpha < 0.10$

SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye’de yayım çalışmaları ağırlıklı olarak Tarım Bakanlığı bünyesinde ve kamu hizmeti şeklinde yürütülmektedir. Ancak, dünyadaki gelişmeler diğer sektörleri olduğu gibi tarım kesimini de etkilemektedir. Tarımın istihdamdaki ve ekonomideki payının oransal olarak azalması politika koyucular üzerindeki baskı gücünü düşürmüştür. Kamunun hantallaşan yapısı ve kamu maliyesindeki yükler yayımda yeni model arayışlarına yol açmıştır. Ülkeler, kendi koşullarına uygun modeller geliştirmeye çalışırken çoğulcu yapı, çiftçi örgütleri, özelleştirme

gibi kavramlar modellerin şekillenmesine rehberlik etmektedir. Tarımsal yayımda ulusal, bölgesel, yerel ve proje düzeyinde deneyimlere sahip olan Türkiye, yayım çalışmalarının iyileştirilmesine ve çoğulcu yapının kurumsallaşmasına yönelik girişimlerde bulunmuştur. Bu çalışmada değişik kurumlarda görevli yayımcıların bazı kişisel özellikleri ve etkinlikleri incelenmiştir.

Yayımcıların yaklaşık üçte biri bayandır ve kamuda bayan yayımcıların oranı diğer kuruluşlardakinden yüksektir. Kamu yayım örgütü, yayımcılarına lisansüstü eğitim konusunda daha çok fırsat tanımaktadır. Özel

firmalar, faaliyet gösterdikleri bölgeleri tanıyan kişilerden elemanlarını seçmekte, kendi adına çalışanlar da doğup, büyüdükleri yerlerde bayilik, danışmanlık hizmetleri vermeyi tercih etmektedir. Araştırmada bir yayımcının ortalama 1203 çiftçiye hizmet verdiği belirlenmiştir. Diğer yandan, yayım örgütlerinde kurumsal değerlerin düşük olduğu, yayımcıları motive edebilecek mekanizmaların yeterli olmadığı da saptanmıştır. Bu etkenler, yayım çalışmalarının etkinliğinin azalmasına ve çiftçilerin yayım önerilerini benimseme oranının (%42.8) düşmesine yol açmıştır.

Tarımın sürdürülebilirliği ve uluslar arası rekabet aktör ilişkilerini önemli kılmaktadır. Ancak, çalışmaya göre aktör ilişkileri istenen düzeyde değildir. Yayımcılara göre, çiftçiler en çok çiftçi örgütlerine güven duymaktadır. Saptanan sonuç, kırsal kesimde örgütlenmenin geleceği için umut vericidir. Gelişen ve değişen tarımsal yapı kamu, özel sektör ve çiftçi örgütleri gibi farklı aktörlerin yayımda roller üstlenmesini gerektirmektedir. Uluslar arası rekabet ve kırsal kalkınma düşünüldüğünde sistem bütün olarak ve birbirini tamamlayıcı yönde hareket edebilmelidir. Araştırmadan elde edilen bulgular ışığında çalışmada bireysel olarak kurumlara ve kurumlar arası işbirliğinin geliştirilmesine yönelik bazı öneriler aşağıda verilmiştir.

- Başarı için yeter sayıda ve nitelikte elamana gerek duyulmaktadır. Bölge ve üretim koşulları dikkate alınarak, etkin bir yayımcı-çiftçi oranı (*yayımcı başına 200 çiftçi*) sağlanmalıdır.
- Deneyim kazanmaları ve kırsal kesimi tanımaları için yayımcıların belirli süre köyde ikamet etmeleri yararlıdır. Ancak, uzun dönem kalmaları çiftçilerin, yayımcıları kendilerinden farklı görmemesine, işlerin rutinleşmesine ve önerilerin çiftçiler tarafından fazla önemsenmemesine yol açabilmektedir.

KAYNAKLAR

Alroe, H. and Kristansen, E.S. 2002. Towards a systemic research methodology in agriculture, rethinking the role of value in science, agriculture and Human Value N: 19, Kluwer Academic Publishers, The Netherlands, 2-23pp.

Anderson, J. R and Feder, G. 2003. Rural Extension Services, Worldbank Working Paper 2976, 33p.

Atsan, T., Yurttaş, Z., Başusta, Z. 2010. Türk Tarımsal Yayımda Yeni Bir Anlayış: Tarımsal Yayım ve Danışmanlık Hizmetlerinin Düzenlenmesine Dair Yönetmeliğin Yayım Çalışmalarına Etkileri, Türkiye, IX. Tarım Ekonomisi Kongresi, Şanlıurfa, s.597-602.

Boyacı, M., 2001. İsrail Tarımı ve Tarımsal Bilgi Sistemi, Türkiye Ziraat Odaları Birliği Yayın No: 223, Ankara, 50s.

- Uzmanlıkların hizmet alanları ile uyumuna dikkat edilmelidir. Yayım çalışmaları bireysel ve sınırlı uzmanlıklar yerine, farklı uzmanlarla işbölümü yapılarak yürütülmelidir.
- Kurumlarda yayımcıların motivasyonu için uygun bir ödül mekanizması oluşturulmalıdır. Yayım programlarındaki hedeflere ulaşılması durumunda yayımcılara prim, görevde yükselme gibi ödüllerle motivasyon artırılmalıdır.
- En çok işbirliği yapılan aktör kırsal kesim olmasına rağmen, yayım önerilerinin benimsenme oranı düşüktür. Kırsal kesim önceliklerinin ve koşullarının yeterince dikkate alınmadığı düşünülmektedir. Yayımcıların iletişim ve katılımcı yayım yöntemleri konularında eğitilmeleri, enteraktif işbirliği becerilerini sağlayacaktır.
- Çalışmalarda en sık işbirliği yapılan aktör doğal olarak çiftçilerdir. İletişimin nasıl kurulduğu, kimlerle kurulduğu önemlidir. Sözelimi, tarımda işgücü olarak önemli roller üstlenmiş olan kadınların ve yoksul çiftçilerin yayımdaki hedef gruplar arasındaki payı düşüktür. Sosyal adalet açısından da kadın, yoksul ve topraksız çiftçilerin hedef gruplar olarak yayımdan pay almaları sağlanmalıdır.
- Aktörler arasında yerel danışma komiteleri kurularak, karşılıklı işbirliği ve bilgi alış-verişinin sağlandığı atmosfer yaratılmalıdır. Bu yapılanma, planlanmadan değerlendirmeye uzun dönemli sürece sahip olan yayımda çoğulculuğun sağlıklı işlemesine de katkı yapacaktır. Bu amaçla, tarımsal yapıdaki gelişmeler de dikkate alınarak, yasal düzenlemeler yapılmalı ve çeşitli aktörlerle sürdürülebilir işbirliği ve etkileşim sağlanmalıdır.
- Bilişim ve iletişim teknolojilerinin kullanılması aktörler arasında güçlü ilişkilere ve çoğulcu yapının etkinliğine destek olacaktır.

Boyacı, M. 1996. Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye'de Tarımsal Yayım, E.Ü. Tarımsal Uygulama ve Araştırma Merkezi, Yayım Serisi (3), E.Ü. Basımevi, Bornova, 21s.

Boyacı, M. and Yıldız, Ö. 2011. What changed in public extension in the last decade? The Case of Manisa Province in Turkey, African Journal of Agricultural Research, Vol 6(14).

Chowa, C., Garforth, C., Cardey, S. 2012. Farmer Experience of Pluralistic Agricultural Extension, Malawi, The Journal of Agricultural Education and Extension, DOI:10.1080/1389224X.2012.735620.

Cole, G.A. 1993. Personnel Management Theory and Practice, DF. Publications Ltd., London, 558p.

- Çukur, T. ve Karaturhan, B. 2011. Çoğulcu Tarımsal Yayım Sistemi ve Türkiye Açısından Bir Değerlendirme, Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 2011, 48 (2): 151-158.
- Dinar, A. and Keynan, G. 2001. Economics of paid extension lessons from Nicaragua, American Journal of Agricultural Economics, 83 (3), 769-776 pp.
- Expere, J.A. 1974. A Comparative Study of Job Performance Under Two Approaches to Agricultural Extension Organization, Land Tenure Centre, Research Paper (61), USA, 62p.
- FAO. 1990. Organization and Overview of the Global Consultation on Agricultural Extension, Swanson, B. E (Ed), Report, Rome, Italy, 217p.
- Feder, G., Willett, A., Zijp, W. 1999. Agricultural Extension Generic Challenges and Some Ingredients for Solutions, The World Bank Policy Research Working Paper 2129, Washington DC., 32p.
- Hellin, J. 2012. Agricultural Extension, Collective Action and Innovation Systems: Lessons on Network Brokering from Peru and Mexico, The Journal of Agricultural Education and Extension, Vol:18(2), pp:141-159.
- Kelly, M. 2012. NGOs, Pluralism and Advisory Services—Timor Leste, The Journal of Agricultural Education and Extension, DOI:10.1080/1389224X.2012.741527.
- Klerkx, L. and Leeuwis, C. 2009. Shaping Collective Functions in Privatized Agricultural Knowledge and Information Systems: The Positioning and Embedding of a Network Broker in the Dutch Dairy Sector, The Journal of Agricultural Education and Extension, Vol:15(1), pp: 81-105.
- Özçatalbaş, O., Budak, D.B., Boz, İ., Demiryürek, K., Boyacı, M., Karaturhan, B. 2010. Türkiye'de Tarımsal Eğitim ve Yayım İlişkisi, Türkiye, IX. Tarım Ekonomisi Kongresi, Şanlıurfa, s.934-941.
- Rivera, W.M. 2001. Agricultural and Rural Extension Worldwide: Options for Institutional Reform in the Developing Countries, Extension, Education and Communication Services, FAO, Rome, Italy, 49p.
- Swanson B.E., Farner, B.J., Bahal, R. 1989. The current status of extension worldwide, Global Consultation on Agricultural Extension, Swanson B.E. (ed), FAO, Rome, Italy, 43-76pp.
- Wagemans, M. 1995. From sectoral agricultural and natural policy to integrated rural policy, European Journal of Agricultural Education and Extension, Vol: 2, No: 2.